

A polgári átalakulás problémái kelet- és délkelet-Európában.

A kelet- és délkelet-európai országok fejlődésének, a polgári átalakulás különböző formáinak a vizsgálatával eddig már jelentős irodalom foglalkozott, általában egyes országok szempontjából vizsgálva meg a problémát, esetleg kitékintve a szomszédos országok hasonló kérdéseire is, anélkül azonban, hogy a fejlődés egészét vették volna vizsgálat alá. Az alábbiakban megkíséreljük ennek a problémának az egész kelet- és délkelet-európai területet egységesen tekintő megvizsgálását, az eddig országonként felkutatott anyag alapján, s megkísérlünk néhány általános jellemvonást felmutatni, amelyek talán a további elmélyült részkutatásokhoz is újabb szempontokat szolgáltathatnak. A lábjegyzetekben pedig utalunk az egyes problémák legfontosabb, első-sorban újabb irodalmára.

Mint hogy a polgári átalakulás problémáját kívánjuk vizsgálni, az időbeli keretet nagyjából a XIX. században állapíthatjuk meg, hiszen az egyes országok viszonylatában ma már általánosan elfogadottnak tekinthető, hogy a polgári átalakulás, akár egy bizonyos dátumhoz kötjük, ahár hosszabb folyamatnak tekintjük, valamikor ennek a századnak a során zajlott le itt. Területileg talán az első pillanatra teljesen világos a címben feltüntetett elnevezés: kelet- és délkelet-Európa. Itt azonban a továbbiak megértése érdekében néhány előzetes megjegyzést kell tennünk. A kettős megjelöléssel azt kívánjuk jelezni, hogy itt a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából két nagyobb történeti tájegységről van szó, amelyek külön-külön sok egyező vonást mutatnak fel, az egész tájegységre vonatkozóan, de a kettő között mégis nagy különbségek is találhatóak. Azonban bizonyos hasonlóságok és tényleges kapcsolatok is állnak fenn, amelyek mindkettőt megkülönböztetik a nyugat-európai országok fejlődésétől, s így talán indokoltnak látszik majd fejlődésük együttes összehasonlító tárgyalása.

Az egyik terület tehát kelet-Európa, s ez mint történeti táj ebben a korszakban az Elbán-túli Németországot, vagyis az eredeti porosz területeket és Mecklenburgot, a Habsburg-birodalmat és Oroszországot jelenti /ennek az utóbbinak persze európai területeit, beleértve ebbe az un. Lengyel Királyságot is/. Tehát azokat a területeket, amelyek kialakult az un. második jobbagység, a majorsági gazdálkodás, s amelyekben a polgári átalakulás után a mezőgazdaság kapitalista fejlődése az un. porosz uton folyt. A másik terület pedig a Balkán, azok az országok, amelyek a tö-

rök birodalom fennhatósága alá kerültek, ahol a feudalizmus török formájában honosodott meg, s ennek megfelelően a jobbagyság helyzete lényegesen más volt, mint az előbb említett kelet-európai területen.

A két terület között vannak tartományok, országrészek, vagy akár egész országok, amelyek bizonyos átmenetet képviselnek a két típus között, ilyen a két román fejedelemség, vagy Dalmácia, vagy Bosznia-Hercegovina. Az országonkénti, és országrészenkénti vizsgálódás természetesen számos helyi sajátosságot, az átmenetnek számos változatát tudja felmutatni /s nemcsak ezekben az imént átmenetieknek jelzett országokban, hanem egyebütt is, s nemcsak a két típus között, amelyet itt tárgyalni kívánunk, hanem az európai társadalomfejlődés egyéb típusai felé is/. Ezeket a sajátosságokat azonban természetesen nem fejthetjük ki itt részletesen. Hiszen egész dolgozatunk csak vázlat. Vázlat abban az értelemben is, hogy részletes bizonyítóanyag helyett csak tételket sorol fel, nem meggyőző, hanem deklarációs. S vázlat abban az értelemben is, hogy csak a nagy vonások megragadására törekszik. Bárhol is próbáljuk közelebbről és részletesebben megvizsgálni azt a fejlődést, amelyet itt vázolni próbálunk, számtalan ellentmondó, kirívó, a felállított tételbe ütköző, annak ellentmondó adatot találhatunk. De éppen a kellő távlatból tekintve ebből a sok egymást keresztező vonalból alakul ki az összkép. S számunkra most pillanatnyilag ez a fontos. Éppen ebből a szempontból szeretnénk most a kelet- és délkelet-európai fejlődésnek néhány vonását kiragadni, s ezek révén a polgári átalakulás néhány problémájára rámutatni.

Az első és vitathatatlan közös sajátosság: ennek az egész területnek az agrárjellege, a mezőgazdasági termelés túlsúlya a gazdasági élet egyéb ágai felett, ami olyannyira közismert, hogy nem szükséges talán különösebben igazolnunk. A mezőgazdasági termelés a korabeli európai színvonalhoz képest elmaradt, a háromnyomásos gazdálkodás uralmát általánosan tekinthetjük /a kivételek ettől sokkal inkább primitívebb gazdálkodási formák felé utalnak, mint ennél fejlettebb formák jelenlétére/. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik azokra a területekre, amelyeken majorsági gazdálkodást folytató nagybirtok található, s azokra, amelyeken a nagybirtok valójában paraszti parcellákból áll, vagy legfeljebb kezdetben jelentkezik az öngazdálkodást folytató nagybirtok /gondolunk itt a török birodalmi területre és az un. csiftlik-birtok megjelenésére/.

A második jellemvonás: az ipari fejlődés gyengesége. A középkori eredetű és nagyrészt még a középkori formák között folytatott kézművesipar mindentűn jelentős /s az elmaradottabb területeken egyenesen uralkodó/, mellette a manufaktúra /a XVIII. századi fejlődés eredményeként/ a tulajdonképpeni kelet-európai területeken már nagyobb szerepet játszik /ami jelentős részben a felvilágosodott abszolútiz-

mus gazdaságpolitikájának eredménye/, s jelentkezik már a gyár- és ipar is. Csakhogy a manufaktúra jelentős részben még feudális jellegű is /hiszen nagybirtokosok kezében van, s jobbágyok robotmunkáját használja fel/. A kereskedelem még jelentős mértékben közvetítő és távolsági kereskedelem, s éppen ebben a korszakban kezdődik ez lassan átengedni a helyét az egyes országokon vagy tartományokon belül a nemzeti piac kialakulásában pozitív szerepet játszó belső kereskedelemnek. A kelet-európai területen a hazai kereskedő tőke jelentős szerepet játszik a későbbi ipari fejlődésben is, míg a Balkánon a görög kereskedő tőke nem tud nemzeti piacot kialakítani. A tőkés hitelszervezet csak egyes területeken jelentkezik, s akkor is inkább már csak a század dereka felé közeledve.1/

A régi feudális gazdálkodás mindenütt bomlóban van, az árutertermelés már régen áttörte az autarchikusan gazdálkodó nagybirtok vagy a város és körzete által létrehozott gazdasági táj kereteit. A feudális társadalmi rendszer által a gazdasági fejlődés útjába állított akadályok mind erősebben érződnek, s nemcsak objektíve jelentkezők, a mezőgazdasági termelés nehézségeiben is /a fejlettebb agronómiai módszerek átvételének lehetetlensége a termelésben nem érdekelt jobbágyok ellenállása miatt/, nem is beszélve az ipari termelést gátló középkori kötöttségekről, hanem a kortársak tudatában is, hiszen annak a felismerése, hogy a fennálló gazdasági viszonyok mellett a termelés nehezen halad előre, nem is csak ennek a korszaknak, hanem már az előző század felvilágosodott abszolutizmusának az eredménye. A század első felében már a balkáni országokban is felvetődik a probléma. A paraszti mezőgazdasági árutertermelés, vagy a manufaktúra és gyárak ipari termelése feszít a meglévő kereteket, keresi a kiutat ebből a helyzetből.

Igaz, Oroszországban a feudalizmus ellen működő erők az adott pillanatban gyengébbek, mint a Habsburg-birodalomban, különösen annak nyugati területein. S szinte alig észrevehetőek ezek az erők a török birodalmi területen a görög törzsterület kivételével. Valahogy az a benyomás alakul ki a szemlélődő előtt, hogy a feudális rendszer bomlása és az új, tőkés viszonyok jelentkezése között, intenzitásukat tekintve, nincs teljes összhang: a bomlás, a feudális termelési viszonyok csődje nyilvánvalóbb, mint a tőkés elemek jelentkezése, a régi gyorsabb ütemben bomlik, mint ahogy az új jelentkezik.

Világosabbá válik ez a feltevés, ha megvizsgáljuk az osztályviszonyokat. Megint egy közhelyre kell utalnunk: a burzsoázia gyengeségére. Ezen a téren is számottevőek persze a különbségek. Hiszen a Habsburg-birodalomban az osztály vagy a cseh burzsoázia már bizonyos erőt képvisel, sokkal fejlettebb és öntudatosabb, mint az orosz birodalomban kifejlődő új burzsoázia. Csakhogy részben még az ausztriai is, és még inkább az oroszországi, a feudális államhatalom-

mal szemben nem foglal el ellenzéki álláspontot, sőt éppen-
séggel szoros kapcsolatban áll vele, tőle reméli, s nemis-
ok nélkül, bizonyos gazdasági igényeinek kielégítését, az
államtól várja a védelmet a fejlettebb nyugati ipari orszá-
gok konkurenciájával szemben. Az eljövendő tőkés társada-
lom egyik alapvető osztálya tehát bizonyos mértékig érde-
kelt a feudális államhatalom fenntartásában. Bizonyos mér-
tékig persze csupán, mert az elmondottakon túlmenően, a
soknemzetiségű birodalomban a polgári átalakulástól esetleg
hegemón szerepét kell féltenie. A nemzetiségi burzsoáziát
persze ilyen megfontolások nem kötik, de ez a nemzetiségi
burzsoázia mindenütt igen gyenge, 1848 előtt csak a cseh
burzsoázia számottevő erő. S a másik alapvető osztály? Mun-
kásosztályról, proletáriátusról legfeljebb a Habsburg-biro-
dalom nyugati tartományaiban beszélhetünk, vagyis itt van
már valóban számszerűen is jelentős munkásosztály, esetleg
még az un. Lengyel Királyságban, vagyis az Oroszországhoz
tartozó lengyel területen. Egyébként azonban itt, és még
inkább a török területen, legfeljebb városi plebejus réte-
geket találunk, amelyek egy polgári forradalom harcosait
szolgáltathatják/és szolgáltatják is 1848-ban vagy egyes
területeken később/, de ezeknek a száma is meglehetősen
korlátozott még Ausztriában is.

Igaz, van egy másik tényezője is a társadalomnak: a
parasztság, mindenütt az egész társadalom számszerűen leg-
nagyobb rétege, amely a legközvetlenebbül érzi, nap mint
nap, a feudális rendszer hátrányait, s amely ennek megfele-
lően potenciálisan a polgári átalakulásért vívott harc nagy
rezervoárja. Vonatkozik ez mind a kelet-európai területekre,
mind a Balkánra. Azzal a különbséggel, hogy a Balkánon
/Montenegróban vagy Albániában/ a parasztság körében még az
ősközösségi rendszer maradványaival is találkozunk, törzsi
és nemzeti szervezettel. S ettől függetlenül is a balká-
ni parasztság, a török feudalizmus sajátosságai következté-
ben is, különösen azokon a területeken, ahol megtörtént
vagy legalább is megkezdődött a szpáhi-rendszer felszámolá-
sa, sokkal közvetlenebbül az államhatalommal áll szemben,
mint a kelet-európai területeken, ahol a nagybirtokosban
látja a jobbágy közvetlen ellenségét, s a messzi császárhoz
nem egyszer komoly erőt jelentő, bár alaptalan illúziók fű-
zik.

S mellette van a társadalomnak még egy rétege, amely
ugyancsak érzi a fennálló rendszer gazdasági hátrányait, s
ez paradox módon éppen a feudális rendszer uralkodó osztá-
lya, a nemesség. Persze azokon a területeken, ahol a bomlás
előrehaladottabb stádiumban van, ahol a mezőgazdaságban
élesen megmutatkoznak a rendszer hibái, visszásságai, tehát
a Habsburg-birodalomban és - a nemességnek csak csekély ki-
sebbségére érvényesen - Oroszországban. Még sokkal cseké-
lyebb az a réteg, amely valamiféle átalakulás híve, a két
román fejedelemségben. Ebből is látható, hogy ennek a két
országnak a fejlődése már átmenetet jelent a balkáni terü-

let felé. Itt a feudális uralkodó osztály, a helybeli, éppenséggel ellene szegül még a feudális rendszeren belül maradó reformoknak is, messzebbre menő, polgári reformok gondolatával pedig a központi török kormányzat sem foglalkozik, hiszen nem balkáni, hanem összbirodalmi méretekben nézve a feudális rendszer bomlása nem is jutott még odáig, hogy ez a kérdés felvetődjék.

A tulajdonképpeni kelet-európai területen viszont a polgári átalakulás, tehát a feudális rendszer felszámolása terén a feudalizmus alapvető osztályai részéről nagyobb az igény, mint a kapitalista rendszer egyik alapvető osztálya, a burzsoázia részéről. A munkásosztály /ahol egyáltalán van/ és a városi plebejus rétegek természetesen szinténa polgári átalakulás mellett foglalnak állást /objektíve persze, ez a feladat tudatosan csak igen kevés számú képviselőjükben vetődik fel/, csakhogy gyenge voltuknál fogva ez az állásfoglalás nem döntő. Vagyis társadalmi vetületben így mutatkozik meg az, amit az előbb gazdasági viszonylatban így fogalmaztunk meg, hogy a bomlás erősebb az új elemek jelentkezésénél.

Természetesen ezek a tényezők az alapvetőek a polgári átalakulás szempontjából. Csakhogy ezt a fekete-fehér, az osztályviszonyokat figyelembe vevő képet rendkívül bonyolult formában színezi kelet-Európának egy másik, hosszú évszázados fejlődésének eredményeképpen kialakult jellemvonása: soknemzetiségű összetétele, s ezen belül továbbá az a tény, hogy az egyes nemzetiségek között pontos etnikai határvonalakat húzni igen nehéz, sok esetben egyenesen lehetetlen, másrészt az a tény, hogy az egyes nemzetiségek társadalmi strukturája eléggé változó, vannak nemzetiségek, amelyeknek saját feudális uralkodó osztályuk van /a lengyelek, a magyarok, a horvátok/, s vannak olyanok, amelyeknél a burzsoáziának is csak kezdeteivel találkozunk /hogy jellemző példaként csak az ukránokra, a szlovénekre vagy a bolgárookra hivatkozunk/. A kelet-európai nemzetiségek túlnyomó többsége ebben a korszakban nem saját államában él, hanem egy soknemzetiségű birodalom kereteibe beleszorítva, annak alávetve. S ezen keveset változtatnak azok a különbségek, hogy a Habsburg-birodalom forma szerint /rendi, tehát a multba visszanyúló feudális keretek között/ tudomásul veszi ezeknek a nemzetiségeknek, vagy legalább is a feudális uralkodó osztállyal is rendelkezőeknek, a létét, vagy egyáltalában nem is hajlandó ezt figyelembe venni /mint Oroszország esetében, kivéve - legalább is a század első harmadának a végéig - a lengyeleket, vagy Törökország esetében/. Mint látható az idézett példákából, ebből a szempontból a kelet-európai terület és a Balkán között igen erős a hasonlóság, véleményünk szerint ez az egyik fő oka annak, hogy összehasonlító módon együtt lehet és érdemes tárgyalni ezt a két területet. S hogy a kérdés bonyolult voltát még inkább hangsúlyozzuk, csak utalunk arra, hogy akár az egyik, akár a másik területen a nemzetiségek száma,

egymástól való elhatárolódása is bizonytalan, hiszen gazdasági és társadalmi fejlettségük változó fokának megfelelően nemzeti öntudatosodásuk foka is változó: a macedónok ebben a korban még maguk sem számítják magukat külön nemzetiségnek, hanem bolgárnak, hogy csak az egyik közismert példára hivatkozzunk.

Ezeknek a nemzetiségeknek a fejlődése igen különböző, gazdasági és társadalmi viszonyaik között kétségtelenül sok eltérést tapasztalhatunk. Egy tendencia azonban mindenütt felismerhető, amely hol korábban, hol később, hol erősebben, hol halványabban jelentkezik: a nemzeti burzsoázia kialakulása, ill. - az esetek kisebb részében - egy olyan nemzeti uralkodó osztály megléte, amely a nemzeti burzsoázia bizonyos feladatait hajlandó vállalni, természetesen eléggé szűk keretek között.

A nemzetiségek belső fejlődése tehát ugyancsak a polgári átalakulás irányába mutat. Ezt a belső fejlődést, amelyet külön-külön az egyes nemzetiségek vonatkozásában már eléggé felderítettek, többnyire a nemzeti megújulás folyamatának szokták nevezni.^{2/} Sajátosságai, fejlődési szakaszai közismertek, a nyelvi, majd szélesebb értelemben vett kulturális igényektől kezdve bizonyos politikai követelések jelentkezéséig, amelyek esetleg megmaradnak egyfajta autonómia követelésének a fokán, a soknemzetiségű birodalom fenntartása mellett, vagy eljutnak a mozgalom logikus végpontjáig, az önálló polgári nemzetállam követeléséig, s az ennek érdekében vállalt harcig. /Külön vizsgálatot érdemelne annak a kiderítése, vajon ez a feltételese minden kelet- és délkelet-európai nemzetiségre kiterjesztett fogalom, a nemzeti megújulás, csak a soknemzetiségű birodalmak elnyomott nemzetiségeinél található-e meg, vagy pedig az uralkodó nemzetek fejlődésében is megfigyelhető jelenségről van-e szó/.

Csakhogy itt közben szinte észrevétlenül egy igen alapvető kérdéshez érkeztünk el, mert a polgári nemzetállamról beszélünk, amibe bele kell értenünk már a nemzeti függetlenséget is /vagy legalább is egy széleskörű autonómia formájában ennek a nemzeti függetlenségnek számos attributumát/, s ezzel felcseréltünk bizonyos alapvető összefüggést /s ez a felcserélés voltaképpen éppen ezekben a megújulási mozgalmakban mindenütt megtörtént/: kiinduló pontunk a polgári átalakulás volt. Azt tekintettük át, milyen gazdasági és társadalmi előfeltételei voltak ennek a polgári átalakulásnak, milyen erőket lehetett számbavenni, amelyek a polgári átalakulás mellett hajlandók fellépni. Nem vizsgáltuk meg azonban, mi is ennek a polgári átalakulásnak a lényege. Persze nem is kell ezt részletesebben fejtegetni; a kapitalizmus uralomrajutását, a feudális viszonyok felszámolását, a burzsoá tulajdonviszonyok megszüldését értjük ezen. Amikor a kelet- és délkelet-európai elnyomott nemzetiségek eljutottak ebbe a szakaszba, a

polgári átalakulás vagyis a nemzeti megújulás vagyis a burzsoá nemzettéválás szakaszában. Nyugat-Európában ezek a folyamatok már hosszabb-rövidebb ideje lezárt folyamatok voltak, itt már polgári nemzetek álltak fenn, s ezek - legalább is kelet-Európából kitekintve úgy látszott - polgári nemzetállami keretek között fejlődtek. Tehát a polgári nemzetállam látszott a fejlődés végső céljának már csak azért is, mert nyugat-Európában ez volt a helyzet, a Nyugat, pontosabban Franciaország volt a mintakép és a mérce. Ki sejtette azt kelet-Európában, akár a múlt század derekán is, hogy Franciaországban is létezhet nemzeti kérdés? A polgári átalakulás tehát összefonódott a nemzeti függetlenséggel, a polgári nemzetállam egyszerre jelentette a polgári átalakulás igényét és az állami önállóságot. Az alapvető természetesen az előbbi, hiszen a polgári nemzetállam követelése maga is polgári követelés, a polgári átalakulás egyik részlet-problémája.

Ez a viszony azonban, amelynek az értelmében a polgári átalakulás egyik megoldandó feladata a polgári nemzetállam megteremtése, ahol tehát a polgári nemzetállam az egész polgári átalakulásnak egyik alárendelt kategóriája, a kelet-európai nemzetiségi mozgalmakban felcserélődött: a polgári nemzetállam /s ezen belül a hangsúlyt a nemzetire, s nem a polgárra helyezve/ lett a fő kategória, a fő feladat, s ennek egyik részkérdésévé vált maga a polgári átalakulás. Egészen nyilvánvaló ez azokban az esetekben, ahol a megújulási mozgalom élén a feudális uralkodó osztály vagy legalább annak jelentős része állt. De még azokban az esetekben is, ahol a mozgalom élén csakugyan a nemzetiségi burzsoázia állt, s ahol a mozgalom lényege /ahogy azt ma már országonkint folytatott kutatásokból világosan látjuk/ a burzsoáziának az a törekvése, hogy a maga területén kialakítandó vagy kialakulóban lévő nemzeti piac ura legyen, a mozgalom a nemzeti függetlenségért vívott harc formáját öltötte magára /harcon itt persze nemcsak a fegyveres felkelést értve/. S ezek a nemzeti mozgalmak, a területek összekevert nemzetiségi megoszlása következtében, óhatatlanul egymás ellen is irányultak, ugyanarra a területre legalább két, de inkább több igénylő is akadt.

Azt jelenti ez tehát, hogy a polgári átalakulásért vívott harc kelet-Európában csak vagy elsősorban csak a nemzeti függetlenségért vívott harcokat jelentett? Ugy látszik, hogy erre a kérdésre igennel kell válaszolnunk. Az előbb már utaltunk arra, hogy a polgári átalakulásért vívott harc egyik potenciális eleme, sőt számszerűen a legjelentősebb eleme a parasztság volt. Az egész korszakon keresztül találkozunk is mindenütt parasztmozgalmakkal, néhol jelentősebb arányokban is /hogy csak az 1830-31-ben a kolerajárvánnyal kapcsolatban Oroszországban és a Habsburg-birodalom egyes országaiban kitört nagy felkelésre utaljunk, vagy a török birodalmi területen az 1850-es évek parasztmozgalmára/. Csakhogy olyan arányú parasztháborút, mint amilyen a

feudális korszakban nem egyszer egész országokat megrázott, ebben a korszakban nem találunk. Hogy ennek mi volt az oka, vajon az elnyomó államapparátus megnövekedett ereje tette-e eleve reménytelenné az ilyen arányú küzdelmet, vagy a parasztság belső fejlődése, differenciálódása tette lehetővé a összefogást, az az adott vonatkozásban nem is lényeges. A tény a fontos, ilyen országos jellegű, a feudalizmust megrázó vagy netalán megdőntő parasztháború hiánya.

Persze nem mondhatjuk azt, hogy a parasztság általában passzívan viselkedett volna, hiszen a különböző forradalmi mozgalmakban, függetlenségi harcokban /persze elsősorban a Balkánon/ a parasztság lényeges szerepet játszott, mint ezeknek a mozgalmaknak a derékhada, vagy más esetekben a forradalmat radikálisabb irányba átlendíteni törekvő elem. Csakhogy ezekben az esetekben a parasztmozgalom csupán egy része volt az általános forradalmi megújulásnak, amely a nemzeti függetlenséget írta zászlajára, s csak ezen belül volt hajlandó a polgári átalakulás feladatainak a megvalósítására.

Mert amit egyébként kelet-Európában ebben a korszakban látunk, az voltaképpen ilyen nemzeti függetlenségi harcoknak a sorozata. Igaz, hogy a Habsburg-birodalomban az 1848-as forradalomban már tudatosan is lényeges szerepet játszottak a társadalmi kérdések, csakhogy itt is, még a birodalom német ajkú lakossága esetében is a nemzeti függetlenség kérdése volt a sorrendben az első, itt persze sajátosan megváltozott formában, úgy ti., hogy a német egységes állam megteremtése formájában vetődött fel ez a kérdés.

Egyébként, akár az 1830/31-es és 1846-os lengyel felkelést tekintjük, akár 1848 kelet-Európa nagy részére kiterjedő forradalmait, akár az 1863-as lengyel felkelést, mindenütt azzal a ténnyel találkozunk, hogy ezek nemzeti függetlenségi mozgalmak. Ez az alapvető és voltaképpen egyetlen azonos sajátosságuk. Mert ezen belül az egyes mozgalmak polgári tartalma meglehetősen változó, vagyis meglehetősen változó az, milyen messzire kívánnak elmenni a polgári átalakulás feladatainak a megoldásában. A nemesség vezetése alatt vívott felkelések esetleg nem is vetették fel a polgári átalakulás kérdéseit /mint az 1830-as novemberi lengyel felkelés, ahol ebből a szempontból nem számít az, hogy egyesek meglátták, hogy a nemzeti függetlenség visszaszerzésén kívül egyéb teendők is vannak; a mozgalom egészében mégis csak "konzervatív forradalom" volt, ahogy Engels meghatározta/. Többnyire persze ezek is felvetették, hiszen a paraszti tömegek megmozdítása érdekében nem is zárkozhattak el a probléma elől /nem utolsó sorban éppen az 1830/31-es lengyel tapasztalat hatása alatt/, csakhogy a szándékolt polgári átalakulás mérve eléggé korlátozott volt, a feudális uralkodó osztály további hatalmának a megőrzése sokkal lényegesebb szempont volt, mint a polgári átalakulás következetes keresztülvitele. A legkésőbb, viszonylag a legfej-

lettebb viszonyok között kirobbanó 1863-as lengyel felkelés ment el a legmesszebbre a polgári átalakulás kelet-Európában legjelentősebb társadalmi problémájában, a parasztkérdésben, de még ez sem törölte el a nagybirtokot, ez sem adta az egész földet a parasztok kezére.

Csakhogy ezek a függetlenségi harcot a polgári átalakulással, a társadalmi forradalommal egybeötvöző felkelések általában elbuktak, a reakció/használjuk talán az általánosság kedvéért ezt a meglehetősen semleges kifejezést, amelybe sok mindent bele lehet és kell érteni/felülkerekedett. Arról volt szó, hogy a feudális uralkodó osztály vezetése alatt kirobbanó mozgalmak belső ellentmondása: a függetlenségi harc, amely feudális vezetés alatt folyik a polgári átalakulásért, lehetetlenné tette a harc győztes kimenetelét. Ahhoz, hogy a mozgalom a parasztságot, mint tömeget érdekeltté tegye a harcban, radikális polgári átalakulásra, a feudalizmus gyökeres kiirtására, vagyis a nagybirtok teljes felszámolására lett volna szükség. Erre a vezető nemesség természetesen nem szánta rá magát, ezért előbb vagy utóbb elvesztette tömegeit/ha egyáltalában voltak kezdettől fogva/, s a megoldás csak felemás lehetett: a nemzeti függetlenséget nem sikerült egészében megszerezni, hanem, minimális esetben, bizonyos részfüggetlenséget/ami lyet a magyarok az 1867-es kiegyezésben nyertek/, a polgári átalakulás terén pedig ugyancsak felemás maradt a megoldás, a nagybirtok fennmaradásával, sőt állami istápolásával. Ez a helyzet a Habsburg-birodalom 1848-as megmozdulásaival, s az 1863-as lengyel felkeléssel. Igaz, a Habsburg-birodalomnak voltak olyan nemzetiségei is, amelyeknek nem volt feudális uralkodó osztályuk, amelyeknek a függetlenségi harcát ez a teherterhelés nem akadályozta/elsősorban a magyarországi nemzetiségekre kell itt gondolni, meg a galíciai ukránokra, mindegyiküknél a függetlenségi harc éle egy másik nemzet nemesség vezette harca ellen irányult/. Ezek a nemzetiségek azonban számszerűen, s gazdasági és társadalmi fejlettségüket tekintve olyan gyengék voltak, hogy harcukban előbb vagy utóbb szövetségest kellett keresniök, s ez a birodalmi reakció, a Habsburg-hatalom volt.

Természetesen más jellegűek voltak a balkáni népek szabadságharcai, akár az 1804-ben megindult/s igen hosszan elhúzódó/szerb felkelésre, akár az 1876-ben kitört, de hamarosan levert bolgár felkelésre gondolunk. Ezekben a harcokban nem vett részt hazai feudális uralkodó osztály, még csak a feudális államhatalommal valamelyes kapcsolatot fenntartó, kialakulóban lévő burzsoázia sem, hanem ezek parasztmozgalmak voltak, amelyekben az antifeudális harc egybeesett a függetlenségért vívott küzdelemmel, a törökök elűzése egyuttal a feudalizmus kisöprését is jelentette. Itt tehát a polgári átalakulás jóval radikálisabb lehetett, felszámolhatta a feudális nagybirtokot. Görögországban nagyjában hasonló módon zajlott le ez a harc, bár a feudális földbirtok felszámolása terén nem olyan következetes-

sen. És nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a felkelés győzelmében, a nemzeti szabadságharc formájában lezajlott polgári átalakulás sikerében szerepet játszott a külső beavatkozás, Oroszország, ill. a nyugati hatalmak beavatkozása is. Erre utal, hogy a boszniai és hercegovinai felkelés 1875-ben, egy másik külső nagyhatalom beavatkozása következtében, korántsem a polgári átalakuláshoz és a nemzeti függetlenséghez vezetett: az osztrák-magyar okkupáció épenséggel konzerválta itt a feudális vonásokat a XX. század elejéig. Az 1903-as, hasonló jellegű, sőt tudatosan még erősebben szociális élű macedón felkelés, más nemzetközi helyzetben, szintén nem hozta meg sem a függetlenséget, sem a polgári átalakulást. Románia megint átmenetet alkot, függetlenségét forma szerint ugyancsak az orosz támogatásnak köszönhette. De Románia, ill. korábban a két román fejedelemség esetében a kérdés ugyanis csak formális volt, hiszen ténylegesen az egész korszakon keresztül függetlenek voltak a török hatalomtól /s ha valamely nagyhatalomnak volt lényeges beleszólása belső ügyeikbe, akkor ez, legalább is a század első felében, sokkal inkább Oroszország volt, mint Törökország/. A polgári átalakulást itt is a felülről jövő reformok sora jelentette, mint egyéb kelet-európai államokban.

Ezzel azonban már el is érkeztünk magához a polgári átalakuláshoz. Az átalakulást a Habsburg-birodalomban és a Lengyel Királyságban az 1848-as, ill. 1863-as forradalom kényszerítette ki, ennek a forradalomnak az alapvető társadalmi intézkedéseit a felülkerekedő reakció már nem tudta semmissé tenni. Poroszországban a napoleoni háborúk által kikényszerített első lépések után ugyancsak az 1848-as forradalom volt az, amely a polgári átalakulást magával hozta. /Természetesen csak az Elbán-tuli régi porosz területek fejlődését vesszük figyelembe, amelyek egész társadalmi strukturájukkal beleillenek a kelet-európai fejlődésbe/. Oroszországban nem került sor ilyen forradalomra. Az eddig elmondottakat végiggondolva, talán természetesen adódik a következtetés: azért nem került sor rá, mert a birodalmon belül nem volt olyan erős nemzetiség /az erőt elsősorban nem lélekszámon, hanem a gazdasági és társadalmi fejlettség fokán mérve le/, amely függetlenségi harcot indíthatott volna. Nem elhanyagolható szempont persze az sem, hogy a Habsburg-birodalomtól eltérően itt az uralkodó nemzet a maga számszerű túlsúlyával eleve kérdésessé, ha ugyan nem teljesen lehetetlenné tette a nemzetiségek megmozdulását. A belső fejlődés az 1850-es évek végére forradalmi helyzetet teremtett, s ez a forradalmi helyzet volt az, amely a polgári átalakulást kikényszerítette.

Akár a Habsburg-birodalmat, akár Poroszországot, akár Oroszországot, akár Romániát tekintjük, a polgári átalakulás felülről, a feudális uralkodó osztály képviselői által végrehajtott átalakulás volt. Kétségtelen, hogy a Habsburg-birodalomban és Poroszországban a forradalom megteremtette

már ennek az átalakulásnak lényeges elemeit, amelyeken nem lehetett többé változtatni /csak hogy ezeknek az elemeknek a kialakításában is a nemzetiségek uralkodó osztályai játszottak az elhatározó szerepet, tehát eleve bizonyos korlátok közé szorult ez az átalakulás/. Oroszországban pedig az 1859-61-es forradalmi helyzet szabott bizonyos kereteket, /valamelyest szűkebbeket, mint a Habsburg-birodalomban/, amelyeknél kevesebbet a felülről jövő reform nem adhatott. Az 1863-as lengyel felkelés pedig ugyanolyan szerepet játszott az itteni átalakulásban, mint a Habsburg-birodalom forradalmi. Sőt, a felülről jövő polgári átalakulás valamelyest még meg is toldotta azokat az eredményeket, amelyeket a forradalom kiharcolt, annak érdekében, hogy elejét vegye az esetleges további felkelésnek.3/

De mit is jelentett ez a polgári átalakulás? Társadalmi szempontból egy lényeges változást, ez a változás azonban, tekintettel az egész kelet-európai terület agrár-jellegére, döntő volt: a jobbágyfelszabadítást, ill. pontosabban: az egykori jobbágyok /vagy parasztok, mert a Lengyel Királyságban a jobbágytság intézménye már 1807-ben megszűnt/ földhöz, polgári földtulajdonhoz való juttatását, vagy /egyes területeken/ nagy számú földnélküli parasztság létrehozását, amelynek legalább is egy része a kibontakozó nagyiparban helyezkedett el, most már mindenfajta kötöttség nélkül. Ez az átalakulás elsősorban a mezőgazdaság tőkés fejlődése szempontjából volt döntő, hiszen ha a porosz uton is, de mégis megnyitotta ennek a fejlődésnek az útját. Ugyanakkor az ipari fejlődés szempontjából sem volt közömbös, mert lehetővé tette a parasztság egy részének a városba, az ipari termelésbe való beáramlását. A sajátságos ebben a tekintetben az, hogy a jobbágyfelszabadítás ebből a szempontból ott volt a legkövetkezetesebb, ahol az ipari fejlődést kevésbé gátolták a jobbágyok feudális kötöttségei /a Habsburg-birodalomban ti./, és ott viszont, ahol a jobbágyok földhöz kötöttsége a reform előtt is komoly akadály volt az iparfejlődésnek /Oroszországban és Romániában/, ott a reform maga is valamilyen formában továbbra is a földhöz, most már saját földjéhez ugyan, de hozzákötötte a parasztot, tehát az ipari fejlődés szempontjából továbbra is megtartott bizonyos nehézségeket.

A feudális földesuri jogok felszámolása csak a jobbágyfelszabadításnak az egyik kísérő jelensége volt, s természetesen szintén hozzájárult a tőkés fejlődés útjának a megtisztításához, de korántsem olyan lényeges mértékben, mint maga a jobbágyfelszabadítás. A céhrendszer felszámolása, az iparüzés szabadságának a megadása szintén igen fontos, de a jobbágyfelszabadítás jelentőségét az adott pillanatban el nem érő intézkedés volt.

Voltak azután a polgári átalakulásnak egyéb reformintézkedései: a közigazgatás modernizálása, bizonyos helyi önkormányzat bevezetése, az igazságszolgáltatás rendi kor-

látainak a felszámolása, s ezzel a törvény előtti formális egyenlőség bevezetése, a közoktatás átszervezése. Ezeket a reformokat láthatjuk a Habsburg-birodalomban, Poroszországban, Oroszországban, Romániában. Vagy épp úgy láthatjuk a polgári magántulajdon pontos jogi körülbástyázását, egy modern polgári jogrendszer fokozatos kiépülését. Igen jellemző azonban, hogy ezeknek a reformoknak a sorát nem kezdtük meg az államforma alapvető megváltozásának a felsorolásával, egyszerűen azért, mert ez nem történt meg, még az 1848-as forradalomnak idején is csak szórványos nyomai vannak ennek. A polgári átalakulás politikai következtetéseinek a levonása, a burzsoá köztársaság megteremtése nem került sorra kelet-Európában. Megmaradt a monarchia, sőt a Habsburg-birodalomban és Oroszországban még a feudális abszolutizmus is, legalább is egy időre /s Oroszországban ez eléggé hosszú időt jelentett/. S ami az abszolutizmust felváltotta, az alkotmányos monarchia, még az abszolutizmus számos maradványát hordozta magával. Persze, az elmondottak után nem nehéz ezt is megérteni: a felülről jövő reformokat a feudális uralkodó osztály hozta meg, s ez az osztály, ha már gazdasági és társadalmi téren számos engedményre kényszerült is, legalább politikai téren igyekezett korábbi hatalmát minél teljesebb mértékben megtartani, ameddig lehetett, az abszolutizmus formájában, az alkotmányos átalakulás után pedig a kormányzat vezető állásainak a megtartásával. Minthogy a Habsburg-birodalomban ez az alkotmányos átalakulás viszonylag hamarosan követte a forradalmat, tehát olyan időpontban, amikor a társadalom struktúrája még erősebben magán viselte a feudális rend vonásait, Romániában pedig ilyen abszolutisztikus intermezzó, legalább is forma szerint, a polgári átalakulás után nem volt, a feudális eredetű uralkodó osztály csakugyan nagyrészt a maga kezében tudta megtartani az irányítást, csak lassankint engedett át egyes pozíciókat a burzsoáziának, az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati államfelében korábban, hiszen itt a polgári fejlődés és a burzsoázia előretörése is gyorsabban ment végbe. Oroszországban az abszolutizmus sokáig tudta tartani hadállásait, s ezzel a régi főnemesség és nemesség kezében hagyni az állam kormányzatát, ténylegesen még 1905 után is.

A polgári átalakulás egyes reformintézkedései, a helyi közigazgatás átszervezésétől az alkotmányos monarchia létrehozásáig, bizonyos politikai és jogi kereteket teremtettek, ismét hangsúlyozzuk, felülről megszabva, a tőkés fejlődés számára. A kapitalista viszonyok kibontakozása ezek között a keretek között ment végbe, a kormányzat bizonyos támogatásával. A balkáni országok esetében, mint már korábban kifejtettük, a polgári átalakulás alapvető kérdésében, a jobbágykérdésben radikálisabb eredmények születtek. S radikálisabbak az eredmények a nemzeti függetlenség tekintetében is, hiszen a balkáni, egykori török birodalmi területhez tartozó országok a század második felében ténylegesen önálló országokká váltak, pontosabban, a török hatalomtól ténylegesen független országokká. A polgári áta-

lakulás politikai és jogi kereteit tekintve ugyancsak radikálisabb volt végeredményben az átalakulás. Bulgária 1879-es alkotmánya az akkori Európa egyik legdemokratikusabb államszervezetét alakította ki. S a görög királyság alkotmánya, ha nem is ennyire következetesen, mégis az osztrák-magyar és az orosz monarchiánál demokratikusabb kereteket temertett meg. Legfeljebb Szerbiában ment végbe ez a folyamat sokkal lassabban, voltaképpen hosszú évtizedekre elhúzódva, s bár forma szerint két ízben is a göröghöz hasonló, viszonylag demokratikus alkotmányt kapott az ország, ténylegesen az uralkodó abszolút hatalma mondhatnánk 1903-ig fennmaradt, a burzsoáziának addig csak rövid átmeneti időkre sikerült az egyik vagy másik alkotmány tényleges életbe léptetését kiharcolnia. Ez persze összefügg azzal is, hogy ebben az országban a polgári átalakulás gazdasági és társadalmi alapfolyamatai ugyancsak lassan bontakoztak ki, korántsem azonos ütemben, mint ahogy az ország politikai függetlensége kiépült.

Csak hogy, amint a politikai függetlenség kivívásában lényeges szerepet játszott a külső tényező, a nemzetközi helyzet, épp úgy a polgári átalakulás politikai kereteinek a kiépítésében is bizonyos szerepet játszott ez. Különösen szembetűnő ez Bulgária esetében, amelynek az alkotmányát jelentős részben az orosz megszálló hatóságok dolgozták ki, s az orosz kormány hagyta jóvá, de hasonló beavatkozást láthatunk a görög állam politikai intézményeinek a kiépítésében is. Csak a szerb állam az, ahol nem látjuk a külső tényező befolyását a hatalmi apparátus kiépítésében. A kelet-európai fejlődéstől eltérően tehát a balkáni országokban nagyrészt a belső forradalmi mozgalom eredményeképpen alakultak ki azok a keretek, amelyekben megindulhatott a kapitalizmus fejlődése. Ennek megfelelően ezek a keretek, azon túlmenően, hogy a nemzeti függetlenséget is biztosították /ezt legalább is forma szerint értve, s ebből a szempontból még Bulgáriában is érvényesen, a mindenki által hallgatólagosan névlegesnek szánt török fennhatóság mellett/, lényegesen demokratikusabbak voltak, mint a kelet-európai monarchiákban.^{4/}

A lényegesebb kérdés persze az, hogyan tudta a kapitalista fejlődés ezeket a kereteket kitölteni, vagyis milyen lehetőségeket nyújtott a polgári átalakulás a tőke szabad mozgása számára. Természetesen lehetetlen, hogy akárcsak nagy vonásokban is felvázoljuk itt az egyes kelet-európai országok vagy birodalmak kapitalista fejlődésének a történetét. Országokint amúgy is nagy vonalaiban ismert jelenségekről van szó. Csak néhány általános jellemvonás megemlítésére szorítkozhatunk.

A kelet-európai terület agrár-jellegén a polgári átalakulás nem sokat változtatott. A kérdés tehát az, hogy elsősorban a mezőgazdaságban milyen fejlődési lehetőségekhez jutott a kapitalizmus. Ismét közismert és gyakran megtár-

gyalt jelenségre kell utalnunk: Poroszországban, Oroszországban, a Habsburg-monarchiában, Romániában /s jóval csekélyebb keretek között, bizonyos mértékig még fennmaradt feudális viszonyok mellett Bosznia-Hercegovinában/ a kapitalista fejlődés a Lenin által porosznak nevezett uton ment végbe, a nagybirtok fennmaradásával, a paraszti gazdaság számára kinos uton. A paraszti kisbirtok, amelyet a jobbagyfelszabadítás eléggé pontosan körülhatárolt területre szorított, s amelynek a terjeszkedését a nagybirtok léte /egyes területeken feudális jellegű kötött birtokok megmaradása/ rendkívül megnehezítette, vagy éppen lehetetlenné is tette, ezeken a szűkös kereteken belül indult meg a tőkés fejlődés felé, egy gazdag paraszti, bérmunkát is alkalmazó réteg kialakulása, ill. további megerősödése felé. A feudális nagybirtok számos átmeneti formával, a ledolgozással, felesbérlettel vészelte át az átmenet nehézségeit, egyes területeken még később is visszanyult ezekhez a félf feudális formákhoz annak ellenére, hogy korábban már áttért a bérmunkára, végül azonban mégis csak átalakult tőkés nagyüzemmé, vagy pedig /ez nem volt egyedülálló jelenség/, nem bírta el az átalakulás nehézségeit, s ebben az esetben felbomlott, részekre hullott, hogy most már egyes részeiből a tőkés földkoncentráció során alakuljon ki az új, burzsoá jellegű, s általában /városi vagy falusi/burzsoá kézben lévő nagybirtok.

A balkáni területen nem ezzel a jelenséggel találkozunk. A polgári átalakulás itt elsöpörte a török feudális nagybirtokot /a mi szempontunkból közömbös, hogy ez a nagybirtok csakugyan földesuri kézben volt-e még, vagy a szpáhi-rendszer felszámolása után már állami kézben/, s a nagybirtok burka alól a felszínre került a paraszti parcella /megint csak közömbös számunkra, hogy a parasztok egyes területeken valamelyes megváltási összeget is tartoztak ezért fizetni az egykori földesurnak, másutt viszont minden teher nélkül az ő magántulajdonukba került ez a föld./ Az egykori csiftlik-birtok, ha fennmaradt is, terjedelmét tekintve össze nem hasonlítható a Monarchia-beli vagy oroszországi, vagy akár a romániai latifundiumokkal, s inkább csak olyan szerepet játszik itt, mint a többi területen a gazdag paraszti birtok. A nagybirtok eltűnével tehát ezen a területen egyfajta szabad paraszti fejlődés lehetőségei bontakoztak ki. Csakugyan azzal a tehertétellel, hogy itt nem a nagybirtok szabott határt a paraszti parcella terjeszkedésének, hanem annál sokkal meghatározóbb mértékben egyszerűen a művelhető földterület nagysága. Nem sokkal a polgári átalakulás után a paraszti parcella mindenütt elérte az adott agrotechnikai szinten megművelhető terület határait, a továbbiakban itt is ugyanolyan földszüke alakult ki, mint a nem balkáni területeken, csakugyan itt igen csekély lehetőségektől eltekintve /állami kézben lévő birtokok stb./ még valamiféle földosztásban sem lehetett reménykedni, amely megoldja a földkérdést. S míg a többi területen legalább is a nagybirtok, de vele egy sorban a gazdag paraszti birtok is

élni tudott a gépesítés lehetőségével, a balkáni terület szegény gazdaságai egészen primitív munkaeszközökkel voltak kénytelenek a földet megművelni.5/

Ha az ipar fejlődését vizsgáljuk, hasonló különbségekre bukkanunk, ismét csak a balkáni országok kárára. Az Osztrák-Magyar Monarchiában és Oroszországban egyaránt lezajlik az ipari forradalom, éppen a polgári átalakulás többnyire politikai jellegű reformjaival azonos időben, s a két nagy birodalom területén /persze csak egyes vidékeken, amelyek a Monarchia esetében óhatatlanul egybeesnek bizonyos nemzetiségek területével, s ennek megfelelően nemzeti serelemeket is okoznak, míg Oroszországban, ha nemzetiségi területekhez kapcsolódnak is, pl. Ukrajnában, a nagyipari fejlődést kifejlesztő burzsoázia s a nagy üzemekben robotoló munkás egyaránt többnyire orosz/ voltaképpen igen gyors nagyipari fejlődés bontakozik ki. Poroszországnak éppen régi törzsterületein, a porosz utas fejlődés klasszikus földjén nem kerül sor nagyarányú ipari fejlődésre, ez sokkal inkább megmarad agrárterületnek /s ez vonatkozik Mecklenburgra is/, persze itt nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyugati porosz területek és egyáltalában az egyesített Németország hatalmas ipari fejlődését. A balkáni országokban ennek a kezdeteivel is sokkal később találkozunk, s még a századforduló idején is ipari színvonaluk messze elmarad a két nagy monarchiáé mögött.

Ennek a balkáni országok kárára végrehajtott összevételnek az optikája azonban igen csalóka. Az első pillantásra ugyanis, rendkívül leegyszerűsítve és durván megfogalmazva a problémát, úgy látszik, mintha a tőkés fejlődés éppen azért volna gyorsabb az Osztrák-Magyar Monarchiában és Oroszországban, mivel itt a feudális maradványok, elsősorban a nagybirtok megléte előnyösebb feltételeket teremtett volna a tőkés fejlődés számára. Kétségtelen, hogy a nagybirtok valamelyest hozzájárult a nagyipar fejlődéséhez, saját tőkefelhalmozódása, még jelentősebb mértékben pedig a birodalomnak nagy erőforrásaiból adódó állami felhalmozási lehetőségek elősegítették a nagyipar kifejlődését. Ez a körülmény azonban csak kisebb mértékben nyújt magyarázatot ezeknek a birodalmaknak a gyorsabb és eredményesebb kapitalista fejlődésére. Az alapvető ok a korábbi fejlődésben keresendő, abban a tényben, hogy ezeknek a birodalmaknak a gazdasági fejlettségi szintje már a polgári átalakulás pillanatában, ill. az azt megelőző évtizedekben jóval magasabb volt, mint a balkáni országoké. Ennek az okai pedig sokkal mélyebben fekszenek, ezeknek az országoknak egész korábbi fejlődésében. Utalhatnánk itt arra a körülményre, hogy ezekben az országokban a felvilágosodott abszolutizmus korszaka már a XVIII. század során megkezdte az ipar fejlesztését, míg a török birodalmi kormányzat ekkor és később is jóformán mindent megtett ennek a fejlődésnek a feltartóztatására. S az okok keresésében alkalmasint még korábbi korszakba is vissza lehet nyulni. Témánk szempontjából azonban

az a lényeges, hogy nem a polgári átalakulás teremtett kedvezőbb lehetőségeket az itteni tőkés fejlődés számára. Sőt, a polgári átalakulás éppenséggel kedvezőtlenebb helyzetet teremtett. A balkáni fejlődésben rejlő kedvezőbb lehetőségek azonban lényegesen alacsonyabb kiindulópont következtében csak nagysokára tudták hatásukat éreztetni, egészében már csak akkor, amikor a második világháború után jóformán az egész kelet-európai területen egy gyökeresen új fejlődés lehetőségei bontakoztak ki.

Niederhauser Emil

J e g y z e t e k

1./ A feudalizmus válságának és a tőkés viszonyok kibontakozásának problematikáját, épp úgy, mint az egyéb, még soron következő kérdéscsoportokat általában csak az egyes országok /pontosabban a ma fennálló országok/ viszonylatában tárgyalja a történeti irodalom. Az olyan összefoglaló munkák, mint Oskar Halecki: Borderlands of western civilization, New York, é.n. /németül is: Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas. Salzburg, é.n./ vagy Georg Stadtmüller: Geschichte Südosteuropas, München, 1950. elsősorban politikai irányzatosságuk miatt sem adnak ebben a kérdésben számbajöhető utbaigazítást. Az egyes országok történetével foglalkozó munkák viszont általában csak az illető ország sajátosságaira vannak tekintettel, szinte azt mondhatnánk, a történetírás fejlődése során kialakult hagyományos problémakörökkel és kategóriákkal számolnak, s ez vonatkozik még a marxista munkákra is, bár bizonyos, hogy ezek a "hagyományos" problematikát a gazdaság- és társadalomtörténet területén lényegesen kitágították. A porosz fejlődésre az alapvető vonásokat a készülő német egyetemi tankönyv-sorozatban marxista felfogásban mutatja be Joachim Streisand: Deutschland von 1789 bis 1815. Berlin, 1961. és Karl Obermann: Deutschland von 1815 bis 1849, 2. kiad. Berlin, 1963. Polgári szemléletű, elsősorban az ipar és a hitelviszonyok fejlődésével foglalkozó összefoglalás Heinrich Bechtel: "Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert, München, /1956/. Az agrárviszonyokat inkább csak szűkebben, a technikai fejlődés oldaláról tárgyalja, a társadalmi kérdéseket kevésbé érinti Rudolf Krzymowski: Geschichte der deutschen Landwirtschaft /bis zum Ausbruch des 2. Weltkrieges/ unter besonderer Berücksichtigung der technischen Entwicklung der Landwirtschaft, Stuttgart /z.z. Ludwigsburg, 1951. 2. kiad./ Hasonló jellegű H.W. Graf von Finckenstein: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Preussen und Deutschland, Würzburg, 1960. - Sok hasznos adatot tar-

talmaz, de áttekinthető koncepció nélkül Friedrich Mager: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg, Berlin, 1955. míg Bruno Schumacher: Geschichte Ost- und Westpreussens. 3. kiad. Würzburg/1958/ szintén elsősorban politikai történeti érdeklődésű.

Az ausztriai, s ezen belül szűkebben az osztrák fejlődésre mindmáig az egyetlen nagyobb marxista munka Eva Priester: Kurze Geschichte Österreichs. 2. Aufstieg und Untergang des Habsburgerreiches, Wien, 1949. A polgári összefoglalások, Hugo Hantsch: Die Geschichte Österreichs, II. köt. 2. kiad. Graz-Wien-Köln, 1963. és Erich Zöllner: Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien, 1961. a gazdasági és társadalmi fejlődést csak mellékesen tárgyalják. Megemlíthető még Jerome Blum: Noble landowners and agriculture in Austria 1815-1848. A study in the origins of the peasant emancipation of 1848, Baltimore, 1948. A mai Csehszlovákia területén lezajlott gazdasági és társadalmi változások marxista összefoglalását adja a Přehled cecoslovenských dějin. Díl 1. Do roku 1848. /A csehszlovák történelem áttekintése. 1. rész. 1848-ig./ Praha, 1958. amely egyetemi tankönyvnek készült, s utolsó fejezetében tárgyalja a forradalom előtti időszakot. Az egyes fejezetekhez megadott bibliográfia tájékoztatást nyújt elsősorban a marxista történetírás addigi eredményeiről. Külön meg kell említeni Jaroslav Purš: K problematice průmyslové revoluce v CSR /Az ipari forradalom problémájához Csehszlovákiában/, Československý časopis Historický 1956. 1. sz. 1-27. 1. c. tanulmányát, amely a XVIII-XIX. század fordulójára teszi Csehországban az ipari forradalom kezdeteit. Eredményeit olasz nyelven foglalta össze a Studi Storici 1961. 3-4.sz. 725-747. 1. A parasztság fejlődésére ebben a korban már keveset hoz, de még mindig használható Kamil Krofta: Dějiny selského stavu /A paraszti rend története/, Praha, 1949./új kiadás, az eredeti 1919-ben jelent meg/. A mai Szlovákia fejlődésére vonatkozólag az előbb említett csehszlovák egyetemi tankönyv vonatkozó fejezeteinek átdolgozott új kiadása a Dejiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848. /Szlovákia története. I. A legrégebbről időktől 1848-ig./ Bratislava, 1961. A gazdasági fejlődés szakaszára alapvető anyagot hoz Anton Spiesz: Manufaktúrne obdobie na Slovensku. 1725-1825. /A manufaktúra korszaka Szlovákiában./ Bratislava, 1961. Ehhez kapcsolódik Jan Novotný: Zur Problematik des Beginns der industriellen Revolution in der Slowakei. Historica, 1962. IV.köt. 128-189.1.

A szlovének fejlődésére Bogo Grafenauer öt kötetes munkájának V. kötetete használható, Zgodovina slovenskega naroda /A szlovén nép története/ Ljubljana, 1961. amely a XVIII.sz. második és a XIX. század első felét tárgyalja az 1848-as forradalomig. Horvátország fejlődésére első helyen

kell megemlíteni az Isztorija Jugoszlavii /Jugoszlávia története/ Moszkva, 1963. c. két kötetes szovjet összefoglalást, amelynek az I. kötete az 1917-ig terjedő korszakot tárgyalja, tehát az általunk vizsgált korszakot is, II. kötete pedig elég bő bibliográfiát ad. A legújabb jugoszláv történeti irodalomról, részletes szakcsoportosításban hasznos tájékoztatást nyújt a Jorjo Tadić szerkesztésében megjelent Historiographie yougoslave, Beograd, 1965. Horvátország agrárfejlődésére csak adatai szempontjából használható Josip Bösendorfer: Agrarni odnosi u Slavoniji /Az agrárviszonyok Szlavóniában/, Zagreb, 1950. Rudolf Bičanić: Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizma /A horvát gazdaság a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején/ címen nagy négy kötetes munkát tervezett, ennek azonban csak egy kötete jelent meg Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji /1750-1860/ /A manufaktúra korszaka Horváthországban és Szlavóniában/, Zagreb, 1951. igen gazdag anyaggal és marxista szemlélettel. /A II. kötet a kereskedelem fejlődését tárgyalta volna, a III. az agrárviszonyokat és a jobbágyfelszabeditást, a IV. pedig a társadalom szerkezetében végbement változásokat és a közgazdasági elméleteket/. A további kötetek egyes problémáit, többek között a jobbágyfelszabeditás kérdését, ill. ennek előzményeit kisebb tanulmányokban tárgyalta a szerző, ezek Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici /A kapitalizmus kezdetei a horvát gazdasági életben és a politikában/ címen jelentek meg összegyűjtve, Zagreb, 1952.

A kapitalizmus kibontakozásának a kérdése Oroszországban a szovjet történetírásnak régóta egyik fontos és sokat kutatott problémája. A kérdés irodalmát tárgyalja A.L. Szidorov: Nekotorie problemü razvitija roszszijszkogo kapitalizma v szovetszkoj isztoriczeszkoj nauke /Az oroszországi kapitalizmus fejlődésének néhány problémája a szovjet történettudományban/, Voproszü Isztorii 1961. 12.sz. 26-62.1., ill. P.G. Ründzjunszkij: Izucsenie szocial'no-ekonomicseszkoj isztorii Roszszii XIX v. v szovetszkoj isztoriografii /Oroszország XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténetének tanulmányozása a szovjet történetírásban/ a Szovetszkaja isztoriczeszckaja nauka ot XX k XXII sz'ezdu KPSZSZ. Isztorija SZSZSZR. Szbornik sztatej /A szovjet történettudomány a SZKP XX. kongresszusától a XXII. kongresszusig. A Szovjetunió története. Tanulmánygyűjtemény/ c. kötetben, Moszkva, 1962. 187-214.1. V.T. Pasuto: Agrarnüj voprosz v Roszszii v oszvescsenii szovremennoj burzsuaaznoj isztoriografii /Az oroszországi agrárkérdés a mai burzsoá történetírás megvilágításában/, Voproszü Isztorii 1964. 7.sz. 88-105. 1. hasznos áttekintést ad /persze nemcsak a mi korszakunkra, hanem az egész orosz történelemre vonatkozólag/ az újabban megjelent nyugati munkákról. A legrészletesebb, mégis összefoglaló jellegű munka, amely elsősorban a régebbi szakirodalom eredményeit foglalja össze, P.I. Ljascsenko: Isztorija narodnog hozjajsztva SzSzsZ.R.I. Dokapitaliszticseszkie formacii /A Szovjetunió népgazdaságának története. I. A

kapitalizmus előtti társadalmi formációk/, 3. kiad., Moszkva, 1952. A nem orosz nyelvű munkák közül bizonyos gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődése révén megemlítendő Valentin Gitermann: Geschichte Russlands, Hamburg, 1949.c. 3 kötetes munkájának 1825-ig terjedő II., és az utána következő korszakot /1917 októberéig/ tárgyaló III. kötete. Fel kell hívni a figyelmet a feudalizmus "emelkedő" és "hanyatló" szakaszáról folytatott vitára is, amelyet M.V.Necs-kina akadémikus indított meg a Voproszú Isztorii 1958. 7. számában /86-108.l./ megjelent cikkével, és ugyancsak ő zárta le, bár nem végérvényes tételekkel: K itogam diszkusszii o "voszhodjascsej" i "nischodjascsej" sztadijah feodalizma /A feudalizmus "emelkedő" és "hanyatló" szakaszáról folytatott vita eredményeihez/, Voproszú Isztorii 1963. 12.sz.31-51. l. A parasztozgmalk szerepét vitaindítónak szánt cikkben mutatták be E.I.Indova, A.A.Preobrazszenskij és Ju.A. Tihonov: Klaszszovaja bor'ba kreszt'janstvva i sztanovlenie burzsuaznüh otnosenij v Roszszii /A parasztszok osztályharca és a burzsoá viszonyok létrejötte Oroszországban/, Voproszú Isztorii 1964. 12.sz. 27-53. 1. ahol a XVII. század második felének és a XVIII. századnak a problémáit tárgyalják. Az agrárviszonyokra vonatkozólag meg kell említeni a kelet-európai agrártörténeti szimpoziumok anyagát, ezeket 1958 óta évente rendezik meg a Szovjetunió valamelyik köztársaságában, s anyagukat azután külön kötetben jelentetik meg Ezsegodnik agrarnoj isztorii Vosztocnoj Evropii /Kelet-európai agrártörténeti évkönyv/ cimen, eddig öt kötet jelent meg. A szimpoziumok bőséges anyagot szolgáltatnak elsősorban a Szovjetunió, de olykor egyéb kelet-európai országok agrárfejlődésének egyes speciális kérdéseire. A kapitalizmusba való átmenet elméleti kérdéseit N.M. Druzsinyin vetette fel: Konflikt mezsdu proizvoditel'nümi szilami i feodal'nümi otnosenijami nakanune reformü 1861.g. /A termelőerők és a feudális viszonyok közötti konfliktus az 1861-es reform előestéjén/, Voproszú Isztorii 1954. 7.sz. 56-76. 1. A tőkés fejlődés periódizációs kérdéseit vetette fel V.K. Jacunszkij: Osznovnüe etapü geneziszva kapitalizma v.Roszszii /A kapitalizmus kialakulásának fő szakaszai Oroszországban/, Isztorija SZSZSZR 1958. 5. sz. 59-91.l. Ugyancsak ő kísérelte meg az ipari forradalom helyének meghatározását: Promüslennüj perevorot v Roszszii /Az ipari forradalom Oroszországban/, Voproszú Isztorii 1952. 12.sz. 48-70.l. Ujabbán Voproszú geneziszva kapitalizma v Roszszii /A kapitalizmus kialakulásának kérdései Oroszországban/ cimen tanulmánygyűjtemény jelent meg, Leningrad, 1960. Míg ez természetesen a korábbi századokat is tárgyalja, az Ocserki ékonomiecseszkoi isztorii Roszszii pervoj polovinu XIX v. /Vázlatok Oroszország gazdaságtörténetéből a XIX.sz. első felében/, Moszkva, 1960. közelebről a minket érdeklő korszakot tárgyaló tanulmányok gyűjteménye, amelyek közül meg kell említeni V.K. Jacunszkij: Krupnaja promüslennoszt' Roszszii v.1790-1860 gg. /Az oroszországi nagyipar 1790-1860-ban/ és P.G. Ründzjunszkij: Melkaja promüslennoszt' /remeszlo i melkotovarnoe hozjajsztvo/ /A kisipar, a

kézművesipar és a kisárutermelés/ c. tanulmányokat. A jobbágyi robotmunkával üzemeltetett manufaktúra szerepét Belorusszia példáján A.M. Karpacsev tárgyalja: Manufaktura sz prinuditel'num trudom i ee znacsenie v razvitii kapitalizma /A kényszermunkával működő manufaktúra és jelentősége a kapitalizmus fejlődésében/, Voproszú Isztorii 1962. 8.sz. 59-74. 1. A kisárutermelés szerepére vonatkozólag vita alakult ki, P.G. Ründzjunszkij: O melkotovarnom uklade v Roszszzii XIX v. /A kisárutermelő termelési módról a XIX. századi Oroszországban/, Isztorija SZSZSZR 1961. 2.sz. 48-70. 1. c. tanulmányáról, N.L. Rubinstejn: O melkotovarnom proizvodstve i razvitii kapitalizma v Roszszzii XIX v. /A kisárutermelésről és a kapitalizmus fejlődéséről a XIX. századi Oroszországban/, Isztorija SZSZSZR 1962. 4. sz. 66-86. 1. szemére veti Ründzjunszkijnek a kisárutermelés szerepének eltúlzását. P.G. Ründzjunszkij: Voproszú izucsenija melkotovarnogo uklada v Roszszzii XIX v. /A XIX. századi oroszországi kisárutermelő termelési mód tanulmányozásának kérdései/, Isztorija SzSzsZR 1963. 4.sz. 95-119. 1. fenntartja álláspontját a paraszti árutermelés szerepét illetőleg. N.S. Kínjapina: Promüslennaja politika ruszszkogo szamoderzsavija v godü krizisza feodal'noj szisztemü /Az orosz abszolutizmus iparpolitikája a feudális rendszer válságának éveiben/, Voproszú Isztorii 1965. 6.sz. 61-75. 1. a XIX.sz. első felében is bizonyos mérsékelt iparpártoló politikát állapít meg. Társadalomtörténeti szempontból igen érdekes P.G. Ründzjunszkij: Gorodszkoe grazsdansztvo doreformnoj Roszszzii /A jobbágyreform előtti Oroszország városi polgársága/, Moszkva, 1958. amely a parasztoknak a városba való beáramlását és a burzsoázia kialakulását mutatja be.

Lengyelország fejlődésére vonatkozólag ma is igen használható gazdag anyagával Jan Rutkowski: Historia gospodarcza Polski. II. Czasy porozbiorowe do 1918 r. /Lengyelország gazdaságtörténete. II. A felosztás utáni korszak 1918-ig/, 4. kiad. Poznań, 1950. A legújabb összefoglalás a lengyel egyetemi tankönyvnek szánt, de ezen a jellegén terjedelmével és adatbőségével túlmenő Historia Polski, Tom II. 1764-1864. Część, II. 1795- 1831, /Lengyelország története. II. köt. 1764-1864. II. rész. 1795-1831./, Warszawa, 1958. A parasztkérdéssel foglalkozó nagyobb munkák mellett ki kell emelni Krzysztof Groniowski: Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów politycznych w latach 1846-1870 /Az agrárforradalom problémája a politikai csoportosulások ideológiájában 1846-1870-ben/, Warszawa, 1957. amelynek megállapításait Helena Rządowska támadta meg: Kilka uwag o rewolucji agrarnej na marginesie pracy K. Groniowskiego "Problem rewolucji agrarnej w ideologii obozów politycznych w latach 1846-1870" /Néhány megjegyzés az agrárreformról K. Groniowski munkájának margójára/, Kwartalnik Historyczny 1958. 3.sz. 784-788., azzal, hogy az agrárforradalom nem jelentette a megoldás egyetlen útját. Krzysztof Groniowski: W sprawie polskich rewolucyjnych demokratów lat pięćdziesiątych-sześćdziesiątych XIX w. oraz oceny TDP /Az

1850-60-as évek lengyel forradalmi demokratái, ill. a Lengyel Demokratikus Társaság értékelése ügyében/, uo. 789-792. 1. válaszában utal arra, hogy ő csak a forradalmi demokraták nézeteit fejtette ki.

A balkáni országokra vonatkozólag összefoglalóan megemlíthető The Balkans in Transition, Essays on the development of Balkan Life and politics since the eighteenth century c. tanulmánygyűjtemény Charles és Barbara Jelavich kiadásában, ill. ezen belül Traian Stoianovich: The social foundations of Balkan politics, 1750-1941 c. tanulmánya, 297-34. 1. A román fejlődésre vonatkozólag a második jobbágyság késői kibontakozását és a Szervezeti Statutumok által való megerősítését hangsúlyozza Andrei Otetea: Consideratii asupra trecerii de la feudalism la capitalism in Moldova si Tara Romineasca /Eszrevételek a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetre vonatkozólag Moldvában és Havasalföldön/, Studii si materiale de istorie medie. 1960. IV. köt. 307-390. 1. Az agrárviszonyokra S.Colombeanu: Evolutia raporturilor agrare din Tara Romineasca dupa rascala lui Tudor Vladimirescu pina la Regulamentul Organic /1822-1831/, /A havasalföldi agrárviszonyok fejlődése Tudor Vladimirescu felkelésétől a Szervezeti Statutumig/, Studii si materiale de istorie moderna 1960. II. köt. 3-72. 1. A legújabb összefoglalás a hat kötetre tervezett Románia története c. mű 3. kötete Istoria Romniei.III.Feudalismul in secolul al XVII-lea si la inceputul secolului al XVIII-lea. Destramarea feudalismului si formarea relatiilor capitaliste. /Románia története. III. A kifejlett feudalizmus a XVII. században és a XVIII. század elején. A feudalizmus bomlása és a tőkés viszonyok kialakulása/, Bucuresti 1964. amely az 1848-as forradalomig tárgyalja a fejlődést, s az egyes fejezetekhez elsősorban a marxista irodalmat említő bibliográfiát is ad. Bulgária történetére a legújabb az Isztoriija na Bălgarija /Bulgária története/, 2. kiad. I. Szofija, 1961, amely a török uralom alól való felszabadulásig tárgyalja Bulgária történetét. A gazdasági fejlődés viszonylag legrészletesebb feldolgozása Zsak Natan: Sztopanszka isztoriija na Bălgarija/Bulgária gazdaságtörténete/, Szofija, 1957., amely bibliográfiát is ad. Több nagy tanulmány világította meg a török uralom agrárviszonyait, de a korábbi századokból származó anyag alapján, míg a XIX. század első három negyedének kérdéseit legújabbban Nikolaj Todorov tárgyalta több tanulmányában: Novi danni za agrarnite otnosenija u nasz prez 60-te godini na XIX v. /Új adalékok a bulgáriai agrárviszonyokhoz az 1860-as években/, Isztoriczeszki Pregled 1958. 5.sz. 102-113. 1.; Za njakci promeni v karaktera na cehovata organizacija u nasz prez parvata polovina na XIX vek /A céhszervezet jellegének egyes változásai Bulgáriában a XIX.sz. első felében/, Isztoriczeszki Pregled 1958. 4.sz. 44-76. 1.; Zarozdenie kapitalizti cseszkih otnosenij v. tekszt'il'nom proizvozsztve Bălgarii v pervoj polovine XIX v./A tőkés viszonyok kialakulása a bulgáriai textiliparban a XIX. század első felében /,

Kratkie Szoobscsenija Insztituta Szlavjanovedenija 1958. 23. köt. 74-87. l., disszertációjának ebben az összefoglalásában hangsúlyozza a kereskedők szerepét, s ezt egy család példáján mutatja be másik tanulmányában: K razvitiju manufakturu v Bolgarii vo vtoroj csetverti XIX veka /Adalék a manufaktura fejlődéséhez Bulgáriában a XIX. sz. második negyedében/, Ucsenüe Zapiszki Insztituta Szlavjanovedenija 1958. 16. köt. 109-150. l.; Za naemnija trud v bálgarszkite zemi kam szredata na XIX vek /A bérmunkáról a bolgárlakta területeken a XIX.sz. dereka táján/, Isztoriceszki Pregled 1959. 2.sz. 3-35. l.

A görög fejlődésre megemlíthető összefoglalás W. Miller: A history of the Greek people /1821-1921/, New York, 1922. Törökországra pedig A.F. Miller: Kratkaja isztorija Turcii /Törökország rövid története/, Moszkva, 1948.

2./ A nemzeti megújulási mozgalmakra vonatkozólag /itt és a továbbiakban természetesen nem idézzük újból az előző lábjegyzetben már felsorolt munkákat, amelyek sok esetben további problémákat is tárgyalnak/ Fraťišek Červinka: Český nacionalismus v XIX. století /A cseh nacionalizmus a XIX. században/, Praha, 1965. a régebbi összefoglalások közül pedig Josef Kočí: Národní obrození - nový nástup lidových síl /A nemzeti megújulás - a népi erők új támadása/, Praha, 1952. és Anton Pražák: Ceské obrození /A cseh megújulás/, Praha, 1948. A szlovák mozgalom legújabb összefoglalása Jozef Butvin: Slovenské národno-zjednocovacie hnutie. /1780-1848/ K otázke formovania novodobého slovenského buržoázneho národa /A szlovák nemzeti egyesítő mozgalom. Az ujkori szlovák burzsoá nemzet kialakulásának kérdéséhez/, Bratislava, 1965. Itt kell megemlíteni az 1959-ben Szomolányban a szláv kölcsönösség kérdéséről tartott tudományos ülészak egyes előadásait, amelyek a szlovák megújulási mozgalmat szélesebb keretekbe állították, így Karol Rosenbaum: Konceptcia slovanskej vzájomnosti v období P.J. Šafárika a K. Kollára /A szláv kölcsönösség koncepciója P.J. Šafárik és J. Kollár korában/, Historický Časopis 1960. 2-3.sz. 225-237. l., a vita a 238-247. lapon; Vladimír Matula: Slovanšká vzájomnosť - národno - oslobodzovacia ideológia slovenského národného hnutia /1835-1849/ /A szláv kölcsönösség - a szlovák nemzeti mozgalom nemzeti felszabadító ideológiája/, Historický Časopis 1960. 2-3.sz. 248-264. l.; Jan Novotný: K některým problémům slovenské myšlenky v českém národním hnutí v době předbřeznové /A szláv gondolat néhány problémájához a cseh nemzeti mozgalomban a Vormärz korszakában/, Historický Časopis, 1960. 2-3.sz. 265-290.l., a vita a 291-296. lapon. Voltaképpen az egész korábbi irodalmat is áttekinti Jan Novotný: Otázky obrozených vztahů Čechů a Slováků v dosavadní historiografii /A csehek és szlovákok kapcsolatai a nemzeti megújulás korában az eddigi történetírásban/, Historický Časopis 1958. 2. sz. 269-290. l. Historia Polski. Tom II. 1764-1864. Cześć 3. 1831-1864. Warszawa, 1959. A horvát mozgalomra legújabban Jaroslav Šidak:

Južnoslovenska ideja u ilirskom pokretu /A délszláv gondolat az illir mozgalomban/, Jugoslovenski Istorijski Časopis 1963. 3.sz. 31-42. l. A szerb mozgalomra Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka /A politikai gondolkodás története Szerbiában a XIX. században/, Beograd, 1958, és összefoglalóan a szerb felkelésről ugyanó U Čemu je suština i kakva je istorijska i kulturna uloga prvog srpskog ustanka /Mi a lényege és a történelmi és kulturális szerepe az első szerb felkelésnek/ Jugoslovenski Istorijski Časopis 1963. 3.sz. 3-17. l., továbbá Dragutin Jaković: O političkim strankama u Srbiji XIX veka /A politikai pártokról Szerbiában a XIX. században/, Beograd, 1951. polgári szempontból pedig Traian Stoianovich: The pattern of Serbian intellectual evolution 1830-1880. Comparative Studies in Society and History 1959. 3. /márc./ sz. 242-272. l. A bolgár megújulási mozgalomra Zsák Natan: Bálgarszko vázrazsdane /A bolgár megújulás/, 2. kiad. Szofija, 1945. és Dimitar Koszev: Lekcii po nova bálgarszka isztorija /Előadások Bulgária újkori történetéről/, Szofija, 1951. A görög szabadságmozgalom kezdeteire, társadalmi bázisára és orosz kapcsolataira vonatkozó eddigi irodalom áttekintését adja G.L. Ars: Isztoriografija "Filiki Eterii" /A "Philiké Hetairia" historiografiája/, Novaja i Novejszaja Isztorija 1964. 3.sz. 53-63. l. A jobbágy felszabadítás előtti oroszországi forradalmi mozgalomra vonatkozó újabb irodalom áttekintését adja V.E. Illerickij: Pervüj etap oszvboditel'nogo dvizsenija v Roszzsij v oszvescsenii szovetszkij isztorikov /Az oroszországi szabadságmozgalom első szakasza a szovjet történészek megvilágításában/ A Szovetszkaja isztoricseszka ja nauka ot XX k XXII sz"ezdu KPSZSZ c. már idézett kötetben, 215-230. l. A dekabrista mozgalom legrészletesebb feldolgozása M.V. Necsina: Dvizsenie dekabrisztov /A dekabristák mozgalma/, 2 kötet, Moszkva, 1955. A haladó eszmék térhódítását az ifjúság körében mutatja be V.R. Lejkina-Szvirszkaja: Formirovanie raznocsinszkoj intelligencij v Roszzsij v 40-h godah XIX v. /A vegyesrendű értelmiség kialakulása Oroszországban az 1840-es években/ Isztorija SZSZSZR 1958. 1.sz. 83-104. l. Bár nagyrészt későbbi problémákat tárgyal, a jobbágyreformot közvetlenül megelőző korszak ideológiai fejlődéséről is képet ad S.M. Levin: Obszesztvennoe dvizsenie v Roszzsij v 60-70-e godü XIX v. /A társadalmi mozgalom Oroszországban az 1860-70-es években/, Moszkva, 1958. Tankönyvszerű összefoglalás, de megfelelő fejezeteiben hasznos áttekintést ad az oroszországi ideológiai fejlődésről Ocserki po isztorii filozofszkoj i obszesztvenno-politicseszkoj műszli narodov SZSZSZR /Fejezetek a Szovjetunió népei filozófiai és társadalmipolitikai gondolkodásának történetéből/, két kötet, Moszkva, 1955-1956.

3./ A polgári átalakulásra Németországban Ernst Engelberg: Deutschland von 1849 bis 1871, Berlin, 1959. A Habsburg-birodalom egyes népeinek a mozgalmaira használhatók a Revolucii 1848-1849 gg. /Az 1848-1849-es forradalmak/, két kötet, Moszkva, 1952. megfelelő fejezetei. A csehországi

fejlődésre Préhled ceskoslovenských dějin. Díl II. 1848-1918 /A csehszlovák történelem áttekintése. II.rész. 1848-1918/, két kötet, Praha, 1960. népszerű összefoglalás František Roubík: Český rok 1848 /1848 cseh éve/, Praha, 1848. az agrárkérdésre Josef Kočí: Příspěvek k rolnické otázce c Čechách v r. 1848 /Adalék az 1848. évi csehországi parasztkérdéshez/, Československý Casopis Historický 1957. 1.sz. 59-84. 1., 2.sz. 248-265. 1. A szlovénekre Bogo Grafenauer: Slovenski kmet u letu 1848 /A szlován parasztl 1848-ban/, Zgodovinski Casopis 1848-49. 7-68. 1., a horvát fejlődésre Vaso Bogdanov: Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848-1849. Prilog historiji naše Četrdesetosme /Társadalmi és politikai harcok Horvátországban 1848-1849-ben. Adalék negyvennyolcas történetünkhöz/, Zagreb, 1949. és Jaroslav Sidak: Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848. /A parasztkérdés a horvát politikában 1848-ban/, Jugoslovenski Istorijski Casopis 1963. 2.sz. 3-30. 1. Az 1859-61-es forradalmi helyzettel, amely a polgári átalakulást kikényszerítette Oroszországban, elég nagy irodalom foglalkozik. Erről ad áttekintést E.L. Rudnickaja és A.F. Szmirnov: K izučeniju revoljucionnoj situaciji v Roszszii konca 50-h -nacsala 60-h godov XIX v. /Az 1850-60-as évek fordulóján előállt oroszországi forradalmi helyzet tanulmányozásához/, a Szovjetszkaja isztoricseszkaja nauka ot XX k XXII sz'ezdu KPSZSZ c. kötetben, 231-257. 1. A Revoljucionnaja situacija v Roszszii v 1859-1861 gg. /A forradalmi helyzet Oroszországban 1859-1861-ben/, Moszkva, 1960. a kérdésre vonatkozó részlettanulmányokat közöl. A jobbágyfelszabadításra P.A.Zajoncskovszkij: Otmena kreposztного prava v Roszszii /A jobbágyfelszabadítás Oroszországban/, 2. kiad. Moszkva, 1960. és ugyanő: Provedenie v vsizn' kreszt'janszkoi reformü 1861 g. /Az 1861-es jobbágyfelszabadítás megvalósítása/, Moszkva, 1958. A jobbágyfelszabadítással kapcsolatos agrármozgalmakra ujabban N.N. Lescsenko: Kreszt'janszkoe dvizsenie na Ukraine v svjzazi sz provedeniem reformü 1861 goda /Ukrajnai parasztmozgalmak az 1861-es reform végrehajtásával kapcsolatban/, Kiev, 1959. Az egyéb reformokra V.V. Garmiza: Podgotovka zemszkoj reformü 1864 g. /Az 1864-es zemstvo-reform előkészítése/, Moszkva, 1957. és P.A.Zajoncskovszkij: Voennü reformü 1860-1870 gg. v Roszszii /Az 1860-1870-es oroszországi katonai reformok/, Moszkva, 1952. A lengyelországi fejlődésre Stanisław Śreniowski: Uwłaszczenie chłopów w Polsce /A jobbágyfelszabadítás Lengyelországban/ Warszawa, 1956. és Krzysztof Groniowski: Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku /Az 1864-es jobbágyreform megvalósítása/, Warszawa, 1963.

4./ A balkáni országokban végbement polgári átalakulásra Dragutin Jaković: Istorija države i prava Srbije XIX veka /Szerbia állam és jogtörténete a XIX. században/, 3. kiad., Beograd, 1959; Istoria Romíniei. IV. Formarea si consolidarea orínduirii capitaliste, 1848 - 1878 /Románia története. IV. A tőkés rendszer kialakulása és megerősödése/, Bucureşti 1964. amely az előző kötethez hasonlóan

szintén ad bibliográfiát; Oszvobozsdenie Bolgarii ot tureckogo iga /Bulgária felszabadulása a török iga alól/, Moszkva, 1953. tanulmánygyűjtemény.

5./ A polgári átalakulás utáni fejlődés kérdése volta-
képpen felveti az egész tőkés fejlődés problematikáját, s
ennek természetesen igen nagy irodalma van, ebből csak né-
hány fontosabb munkát idézünk. Összefoglalóan tárgyalja a
kérdést Nicolas Spulber: The role of the state in economic
growth in Eastern Europe since 1860, a The state and economic
growth c. tanulmánygyűjteményben, New York, 1959. 255-
284. l. Az orosz fejlődésre megint csak P.I. Ljascsenko:
Isztorija narodnogo hozajaszstva SZSZSZR. II. Kapitalizm/A
Szovjetunió népgazdaságának fejlődése. II. A kapitalizmus/,
3. kiad. Moszkva, 1952; A.M. Anfimov: Pruszszkij put' raz-
vitiija kapitalizma v szel'szkom hozajaszteve i ego oszoben-
noszti v Roszszii /A kapitalizmus fejlődésének porosz utja
a mezőgazdaságban és oroszországi sajátosságai/, Voproszű
Isztorii, 1965. 7.sz. 62-76. l.; A.G. Rasin: Formirovanie ra-
bocsego klassza Roszszii. Isztoriko-ékonomiceszki cserki
/Az oroszországi munkásosztály kialakulása. Gazdaságtörté-
neti vázlatok/, Moszkva, 1958; I.F. Gindin: Ruszszkaja bur-
zsuazija v period kapitalizma, ee razvitie i oszobennozti
/Az orosz burzsoázia a kapitalizmus korában, fejlődése és
sajátosságai/, Isztorija SZSZSZR 1963. 2.sz. 57-80.l., 3 sz.
37-60. l.; az 1860-70-es évekkel foglalkozó irodalom újabb
áttekintését adja B.Sz. Itenberg: Nekotorie voproszű izucse-
nija isztorii obszsesztvennogo dvizsenija poreformennoj
Roszszii /A jobbágyreform utáni oroszországi társadalmi
mozgalom néhány kérdése/, A Szovetszkaja isztoriczeszkaja
nauka ot XX k XXII sz"ezdu KPSZSZ c. kötetben, 258-275. l.
Sok adatot közöl, bár egyenként már erősen elavult J. Mayor:
An economic history of Russia, két kötet, 2. kiad. London-
Toronto-New York, 1925. Modern, de persze erősen kritikával
használandó áttekintés H. Seton-Watson: The decline of im-
perial Russia, 1855-1914, New York, 7. kiad. 1962. A len-
gyel területekre Historia polski. Tom III. 1850/1964-1918.
Część, 1. 1850/1864-1900. Warszawa, 1963. A balkáni orszá-
gok fejlődésére a már említett munkákon kívül I. Adam és N.
Marcu: Studii despre dezvoltarea capitalismului in agricul-
tura României. /Dupa reforma din 1864/ /Tanulmányok a kapita-
lizmus fejlődéséről Románia mezőgazdaságában. Az 1864-es
reform után/, Bucureşti, 1956; Jozo Tomašević: Peasants,
politics and economic change in Yugoslavia, Stanford, 1955;
Isztorija na Balgarija /Bulgária története/, II. köt. 2. ki-
ad., Szofija, 1962.

Niederhauser Emil